

ПЕРЕХІД РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДО ПОЛІТИКИ «СТРИМУВАННЯ» НА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КОРДОНАХ

Анотація. Стаття висвітлює прикордонну політику Римської імперії в Карпато-Дунайському регіоні та розкриває причини і характер змін у середині II-III ст. Вони полягали в тому, що римський уряд з метою послабити натиск одних племен приймав у межі своєї імперії інші етноси, а тому був змушений зважати на їх існування. Це і спричиняло поступовий перехід до захисної тактики, якій відповідала нова система прикордонної оборони. Дослідження показує взаємозв'язок між внутрішнім становищем Римської імперії та міжнародною обстановкою й розвитком подій на захоплених територіях.

Ключові слова: Римська імперія, лімес, варварські племена, провінція Дакія.

Lozynska S. O.

THE TRANSFER OF THE ROMAN EMPIRE TO THE POLICY OF «RESTRAINING» ON THE EASTERN-EUROPEAN BORDERS

Abstract. The article deals with the elucidation of the Roman Empire policy in the Carpathian-Danube region and reveals the causes and the character of changes in the middle of the II nd-III rd centuries. They are in the fact that the Roman government aiming to slacker off pressure of some tribes admitted into the limits of its Empire other ethnic groups, that's why it was to take into consideration their existence. it caused the gradual transfer towards the defensive tactics which the new system of border defense corresponded to. It shows the intercommunication between the interior situation of the Roman Empire and the international one, and also the events development on the captured territories.

Keywords: the Roman Empire, limes, Barbarian tribes, Dacia province.

Постановка завдання. Метою дослідження є висвітлення прикордонної політики Римської імперії в Карпато-Дунайському регіоні, розкриття причин і характеру змін цієї політики у середині II-III ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після Маркоманських війн наступив відносно мирний період відносин Риму та варварів. Як згадував Діон Кассій, напевне, ці племена стали на той час клієнтами Риму і лише поява нової групи варварів призводить до нового загострення ситуації на паннонському кордоні імперії [14, с. 42; 6, с. 234-235]. Поруч з гето-дакійськими племенами на історичній арені все більше проявляє себе сарматський етнос в особі роксолан і аланів. Останні кочували в басейнах річок Серет і Прут [11, с. 165]. Особливо сильно сарматські впливи проявилися в культурі племінного союзу карпів. Саме ці племена взяли активну участь у формуванні специфічної поліетнічної черняхівської культури [13, с. 51]. Птолемей повідомляв про костобоків і карпів, яких локалізував на північно-східних і південних схилах Карпатських гір [8, с. 43-71].

Оцінюючи стан відносин Римської імперії з племінним світом у районі Дунаю у першій половині III ст. н. е., потрібно підкреслити, що безпеку дунайських провінцій римляни намагалися забезпечити не тільки за допомогою будівництва укріплень (лімесів), але й шляхом політики створення залежних від Риму клієнтських держав. У той же час клієнтські держави зберігали власний державний устрій, свої форми життя і своє право, але піддавалися римському тиску у випадку проведення ворожої щодо Риму політики.

Римський лімес як укріплений рубіж, що відокремлював римлян від варварів, по мірі розвитку торговельних і культурних зв'язків із племенами одержував усе більш багатофункціональний характер. Дунай, природний рубіж на півночі Імперії, став не лише життєво важливою торговельною дорогою, а також військово-стратегічним маршрутом.

Кінець II – початок III ст. н. е. ознаменувався етнічною зміною у прикордонній смузі Римської імперії. З'являються чергові грізні сусіди, які спричиняють нові збройні сутички і навіть локальні війни. Це був час, коли на Рим посилили натиск готи та інші варварські племена. З району Нижньої Вісли готи рухалися двома напрямками – до північно-східних кордонів Римської імперії та до району Північного Причорномор'я. При цьому вони істотно зачепили населення лівого берега Дунаю. Численні та різноманітні дунайські етноси або

відступали під їхнім натиском, або розчинялися у готському середовищі. Дані події стали першими ознаками великого переселення народів, яке спричинило нові кровопролитні війни у дунайському регіоні [1, с. 169].

В цей час намісником Верхньої Паннонії став Луцій Септимій Север. – сильна особистість. Він надзвичайно вболівав за покращення й розширення лімесу і багато зробив для поліпшення життя та служби своїх солдатів. У 193 р. в Карнунтумі воїни XIV легіону проголосили його імператором (193-211 рр.) Риму. Водночас він не приховував, що хоче й надалі залишатися солдатським імператором. Легіонерам він дозволив навіть під час служби узаконювати подружні стосунки, утворювати сім'ї і поза службовими годинами перебувати з ними у спеціальному селищі. Карнунтуму Септимій Север надав статус колонії високого рангу. У 196 р. він жорстоко придушив повстання норікських провінціалів [19, с. 24].

На початку свого правління племенам прикордонної смуги імператор Септимій Север дав деякі обіцянки, але швидко ситуація кардинально змінилася. Колишні союзники прагнули отримувати уже не гроші, а землі на римській території. За правління цього імператора було реорганізовано військо. Переважна більшість легіонерів увійшла до малорухливих підрозділів. Солдати цих з'єднань жили як селяни прикордонної смуги і займалися землеробством. Відтепер на великій віддалі від гарнізону використовувалися тільки менші та рухливіші загони основних підрозділів. Уся місцева адміністрація перелаштовувалася на військовий зразок.

Вагомі зміни настали під час правління сина Септимія Севера, імператора Каракалли (211-217 рр.). Саме за його правління, у 212 р., північний район лімесу атакували вандалі й “вільні даки” [16, с. 98]. Найбільш складною ділянкою захисту став північно-східний кордон Дакії. Табори Цістешті, Чіуза, Домнешті, Сісу, Брінковешті закривали гірські ущелини і перевали Східних Карпат, проте відсутність суцільного ланцюга укріплень робила цю ділянку небезпечною, що й підтвердили події III ст.

Найбільшим досягненням імператора Каракалли стало, без сумніву, визнання римського громадянства за всіма вільними жителями Імперії. На час його правління припадає загроза Римській імперії з боку племінного союзу германців – алеманів, до складу якого увійшли племена гермундурів, семнонів та халтів. Уже з 213 р. вони стали реальною загрозою для лімесу. З метою організації захисту від них і можливого попередження вторгнення Каракалла у 214 р. прибув до Дакії. Тут, влітку 214 р., імператор провів переговори з ватажками квадів, вандалів і “вільних даків”, які за свідченням Діона Кассія, закінчилися тимчасовими угодами і були скріплені отриманням заручників [Dio Cass., 77, 20, 3; 78, 27, 5]. Це дало змогу зосередитися на побудові ефективного лімесу по лінії Карнунтум – Аквінк [19, с. 72]. Практично всі нові кам'яні укріплення Дакії тепер мали східну орієнтацію. Відновлюється й укріплюється дорога Напока-Поролісс.

Однак усі зусилля та заходи імператора Каракалли виявилися марними. І єдине, що йому вдалося зробити, – це нацькувати маркоманів на вандалів. Коли ж у квадів виникла суперечка між королем Гавіомарою та племінними вождями, він захопив короля і стратив його. Після цього присвоїв собі титул “Германіка”.

Тим часом алемани не залишали Рим у спокої. Останній із династії Северів, Олександр Северін, зазнав повної невдачі в обороні лімесу проти цього ворога, що й призвело до його падіння. Миру не було і згодом. Наступник Олександра, Максміній Тракс, воював спритніше, проте напади не припинялися. Загалом західні землі постраждали від них сильніше, ніж південний схід. У наступні роки запеклі бої між цим племенем і військом енергійного імператора Аврелія тривали. Його наступник Проб неодноразово здобував перемоги у боротьбі з алеманами, проте повернути всі втрачені землі вже не вдалося. Відтоді новий кордон проходив по Рейну, озеру Бодензее, ріках Іллер та Дунай. Землі декуматів між Рейном та Іллером були втрачені. Бригенцій перетворився на прикордонне місто Імперії, над яким постійно висіла загроза нападу. Грабіжницькі походи алеманів відбувалися регулярно до 259-260 рр., тобто до часу зруйнування Бригенція.

Незважаючи на те, що вже з другої чверті III ст. н. е. римський уряд виплачував готам грошові субсидії, намагаючись тим самим гарантувати безпеку своїм правобережним провінціям, готи у 238 р. великими силами вторглися у Нижню Мезію. Особливо згубним для Римської імперії став 251 р., коли готи розгромили у Мезії римський легіон, а у битві загинув імператор Децій. У 258-259 рр. готи дісталися Балканського півострова й дуже сильно пограбували його мешканців [Jord., 18, с. 99].

У 238 р. разом із готами у Нижню Мезію вторглися карпи – одне з племен, що мешкало на схід від Дакії. Тоді вони спільно напали на Істрію. При цьому карпи вимагали від римлян таких же субсидій, які на той час уже отримували готи. Через те, що римляни їм у цьому відмовляли, карпи все частіше почали чинити набіги на імперські володіння. Серйозні війни римлян із карпами, які найбільше торкнулися Дакії, припали на час правління Філіпа Араба (247-249 рр.). Тоді був прорваний і зовсім залишений лімес за р. Олт, а у полон потрапила частина населення провінції. За правління імператора Деція (249-251 рр.) орди готів і карпів вторглися в Нижню Мезію і Фракію. У битві при Абрітті римська армія була знищена, а імператор і його старший син загинули. Війська проголосили новим римським імператором намісника Нижньої Мезії Требоніана Галла (251-253 рр.). Він уклав із готами мир, за умовами якого зобов'язався виплачувати їх

вождям щорічні субсидії. Готи також здобули право безперешкодно відвести за Дунай військову здобич і захоплених римських полонених.

Безпеку своїх кордонів римляни намагалися забезпечити створенням системи залежних від Риму варварських держав, а також будівництвом нових укріплень на лімесі. Щоб ослабити натиск одних племен, римський уряд приймав у межі своєї Імперії інші етноси. Але у міру того, як на історичну арену вступали нові племінні союзи, Римська імперія була вимушена зважати і на їхнє існування. Під час правління Клавдія II (268-270 рр.) у прикордонній дунайській смузі з'являються племена певкінів, грейтунгів, остготів, тервінгів, візіготів, гепідів, герулів та ін. Це спричинило поступовий перехід до захисної тактики, якій повністю відповідала нова система прикордонної оборони. Згідно неї передбачалося створення захисних споруд уже за лімесними укріпленнями на напрямках небезпечних ударів.

Під час правління імператора Валеріана (253-260 рр.) через Дунай переправилася нова хвиля варварів, чим викликала черговий переляк римлян. Після відбиття цього вторгнення Валеріан призначив своїм співправителем Галлієна і доручив йому охороняти дунайський кордон Римської імперії. Під час правління імператора Авреліана (270-275 рр.) римляни серйозно зайнялись обороною на цьому напрямку, почали відновлювати закинуті, а в деяких місцях просто вже довго пустуючі фортеці на Дунаї. Протести квадів щодо зміцнення римської присутності у цьому районі імперські війська придушили силою.

У тривалій запеклій боротьбі задунайських племен із Римом важливе місце займають війни 70-х рр. III ст., коли варварські племена завдали важкого удару по балкано-дунайських областях Імперії. Перемога імператора Клавдія II дещо покращила становище римлян. Але резерви варварів усе ще залишалися значними, а сили Римської імперії були, як і раніше, роздроблені [12, с. 484].

Новому ускладненню військового становища на Дунаї передувала зміна взаємостосунків римлян з деякими із прикордонних племен, які досі підтримували з Імперією мирні відносини або брали у боротьбі з нею незначну участь. Римляни, судячи з усього, відмовили верхньодунайському племені ютунгів у виплаті традиційної грошової субсидії, що пояснювалося опустінням римської скарбниці, а також військовими успіхами Клавдія. Ютунги, в країні яких, до того ж, трапився неврожай, використали це як привід для нової війни. Вони, очевидно, прагнули запобігти подальшому посиленню римських позицій і разом з тим демонстрацією своєї військової потужності хотіли відновити попередній стан [10, с. 188].

Ютунги, що мешкали на північних кордонах римської провінції Реція, в союзі з іншими племенами у 270-271 рр. прорвалися через Рецію і, форсувавши Альпи, проникли вглиб римських володінь [10, с. 189]. Вони вміло використали загострення внутрішньо-політичної боротьби, зокрема, заворушення в Римі, пов'язані з претензіями на імператорський титул Авреліана і Квінтілла. Ці фактори у поєднанні з раптовістю нападу полегшили успіх варварам, яким вдалося спустошити деякі райони Північної Італії. Припинення двоцарювання і поспішний марш Авреліана до театру військових дій спонукали ютунгів до відступу. В безпосередній близькості від Дунаю римляни завдали їм важкої поразки. Лише відхід Авреліана на Середній Дунай, де також вибухнула війна з варварами, врятував ютунгів від остаточного розгрому.

В новій війні противниками Риму разом з вандалами виступили сармати, які проживали в районі середньої течії Дунаю. Це може бути підтвердженням коаліційного характеру вандальсько-сарматського вторгнення [10, с. 188].

Місцеві племена сарматів уже багато років боролися з Римом. Приплив на Середній Дунай нових племен і перш за все роксолан, який збільшив бойову потужність варварів і загострив, разом з тим, потребу в нових землях, одночасно супроводжувався зростанням їх військової активності. Вандалі, які лише епізодично брали участь у боротьбі попереднього періоду, маючи за союзників сарматів, зважилися на війну. Як вважають, і тут однією із спонукальних причин стала відмова римлян від подальшої виплати грошових субсидій [17, с. 55]. Ютунгське вторгнення припало на першу половину 270 р., а напад вандалів і сарматів відбувся влітку того ж року. Союзники на перших порах не зустріли активного опору римських військ, що дало їм можливість спустошити обширні райони Ілліріка. Ухвалення Авреліаном титулу *Sarmaticus maximus* (Великий сармат), згадка у сцені тріумфу спочатку сарматів, а лише потім франків, свевів і вандалів, свідчить про те, що в цьому вторгненні варварських племен провідну роль відігравали саме сармати.

Прибуття імператора Авреліана з великою армією ознаменувало початок римського контрнаступу. Перший удар римляни завдали по сарматах, потім повернули зброю проти вандалів і почали відтісняти їх до Північно-Західних Альп. За такої ситуації вандалі вимушено попросили миру. За умовами мирного договору вони мали поставити для римського війська дві тисячі кавалерії і дати заручників із своїх найзначніших родів.

Про укладення миру з сарматами документальних відомостей немає. Швидше всього римляни обмежилися вигнанням їх із території Імперії. Однак частина імператорської армії продовжувала залишатися на Середньому Дунаї, де, мабуть, загрожувало нове сарматське вторгнення. Кількамісячне протистояння

римлян, з одного боку, і сарматів та вандалів – з іншого, створило передумови для нового варварського вторгнення до Італії. Останні прорвалися через бойові порядки римлян і незабаром у битві при Плаценції завдали їм відчутної поразки.

Проте Авреліан провів новий набір до армії й організував укріплення міст. Варвари, тим часом, розбрелися по країні, внаслідок чого розпорошили свої сили. Це допомогло Авреліану ізолювати їх основну групу, що рухалася на південь, і завдати їй поразки в двох битвах. Серед полонених вели “десять жінок, які билися в чоловічому одязі ... й потрапили в полон”. Очевидно, йдеться про сарматок. Відомо, що саме у сарматів найдовше зберігся звичай носіння зброї жінками та їх участі у військових діях. Таким чином, йдеться про коаліцію алан, роксолан, готів, а можливо, і деяких інших племен [2, с. 120]. У ході боротьби римська армія зазнала серйозних втрат, а Імперія позбавилася дакійських володінь [7, с. 4].

Важкі війни, які на той час вела Імперія у різних частинах своїх володінь, зробили неможливим для римлян дальше утримання Дакії. Побачивши спустошення Ілліріка і розгром Мезії, Авреліан покинув Задунайську Дакію, оскільки зневірився у можливості її утримати. У володінні римлян на лівому березі Дунаю залишилася лише порівняно вузька смуга землі і декілька опорних пунктів.

Неясно, коли ж римляни покинули Дакію. Деякі вчені схильні відносити цю подію до 274-275 рр. Проте така пізня дата здається маловірогідною. До 274-275 рр. Імперія відновила в основному свої колишні кордони. Варварам на Дунаї й Рейні було завдано сильного удару. Гострота становища, таким чином, значно згладилася. У 270-271 рр. римська армія, навпаки, кидалася з одного фронту на інший і зазнавала величезних втрат. Саме в цих умовах виникла величезна потреба в резервах, прагнення перейти до оборони на коротшій і краще укріпленій лінії фронту. Разом з тим, уже в 271 р. римляни перейшли Нижній Дунай для нанесення удару по готам. Водночас у 272 р. карпи глибоко вторгнулися в римські володіння. Все це дає підстави стверджувати, що варвари утвердилися на північному березі Дунаю ще на початку правління Авреліана, тобто в межах 270-271 рр. [1, с. 114].

Захоплення Дакії варварами мало для них надзвичайно важливе значення. Адже римські військові та економічні бази були значно відсунуті від життєво важливих областей варварів і тим самим знімалася безпосередня військова загроза для їх земель. Більше того, варвари самі отримали чудовий плацдарм для нових вторгнень і вирівняли кордон так, що це дало їм незабаром можливість зробити одночасний напад уздовж майже всієї лінії Дунаю.

Необхідність закріпити територіальні надбання і прагнення до нових земельних захоплень викликали чергові великі вторгнення нижньо-дунайських племен уже в 271-272 рр. Перший із таких нападів пов'язаний з походом Авреліана на схід проти Пальмірської держави. Такою ситуацією швидко скористалися варвари, і, зважаючи на малу чисельність римського війська на своїх кордонах, весною-влітку 271 р. великою кількістю вторглися на римську територію.

Нападу піддалися досить обширні області на Нижньому і, можливо, Середньому Дунаї, оскільки біограф Авреліана повідомляє про бої “у Фракії та Ілліріку”. Імператор Авреліан вимушено спрямував проти варварів сили та засоби, зібрані для війни з Пальмірою. Перемога дісталася лише в результаті великих кровопролитних битв. Розвиваючи свій успіх, римська армія перейшла через Дунай і розгромила військо готського вождя Каннабава. Лише після цього Авреліан зміг вирушити на Пальміру. У впертій боротьбі пальмірців розбили. Проте імператору не вдалося закріпити свої успіхи, оскільки стало відомо про вторгнення карпів.

Карпи, прорвавши у 272 р. Дунайський лімес, вторглися в Нижню Мезію, а потім і у Фракію. Прибулій на Дунай римській армії вони чинили запеклий опір. Але, звичне у варварів розпорошування сил посприяло римлянам і цього разу добитися перемоги. В результаті такого розвитку подій частину карпів переселено на римську територію [1, с. 116]. Отже, в описаних вище двох війнах група нижньодунайських племен закріпила за варварами Дакію, завдала сильного удару по мезійсько-фракійській базі римлян.

Після відбиття навали задунайських племен для Риму настав короткочасний перепочинок. Але вже повідомлення про смерть Авреліана штовхнуло варварів на нове велике вторгнення. Цього разу йдеться про напад племен влітку 275 р. з району Меотиди і, можливо, Подніпров'я. Флот варварів, прорвавшись через Керченську протоку, вийшов у Чорне море. Прямуючи вздовж берегів Кавказу, варвари досягли Малої Азії й напали на провінцію Понт. Розвиваючи наступ, вони вторглися в Галатію, Каппадокію і проникли навіть у межі віддаленої Кілікії. Потрібні були послідовні зусилля трьох імператорів (Таціта, Флоріана, Проба), щоб завдати їм поразки. Боротьба племен скувала не менше ніж на рік головні сили імператорської армії і тим самим допомогла племенам на Дунаї й Рейні відновити війни з Римом.

На цей раз першими почали наступати зарейнські племена, які захопили майже всю Галлію. Проб, ставши єдиним правителем Римської імперії, вирушив на Рейн. Майже весь 277 р. минув у боротьбі із

західнонімецькими племенами. Цю сприятливу обстановку використовували придунайські племена для нового вторгнення в Імперію. За таких умов на Верхньому Дунаї виступили силінгські вандалі і бургунди, а на Середньому Дунаї – сармати та їх союзники. Нижньодунайські провінції піддалися нападу так званих гетських народів, тобто племен гето-фракійської групи, гепідів і, можливо, готів [3, с. 125].

Досягнувши перелому в боротьбі на Рейні, імператор Проб доручив завершення війни своїм полководцям, а сам із головними силами вирушив на Дунай. Прямуючи з півночі на південь, він завдав спочатку поразки вандалам і бургундам, а потім і племенам, які проживали в районі Середнього Дунаю [4, с. 76-85; 5, с. 63-84]. Похід завершився успішним ударом по нижньодунайських племенах. Йдеться про 279 р., судячи з того, що саме тоді імператор прибув у місто Сердік. У цілому війна тривала впродовж 277-279 рр., із яких два останні роки минули під знаком успішного контрнаступу римлян. Війна 277-279 рр. є однією з найбільших Дунайських війн другої половини III ст. У ній проти Риму виступило більшість племен, розташованих уздовж течії Дунаю. Широким фронтом варвари завдали важкого удару по найважливіших балкано-дунайських провінціях Риму. Перемога ж римлян у цій війні сприяла зміцненню їх позицій на Дунаї.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Таким чином, у 70-х рр. III ст. варварські племена дунайського регіону продовжували вести наступальні війни проти Риму. У порівнянні з попереднім періодом склад супротивників Імперії на Дунаї зазнав часткових змін. Деякі племена вперше вступили у боротьбу (ютунги, бургунди). З іншого боку, про окремі племена, які боролися з Римом у 50-60-ті роки, уже немає згадок. Головними силами, що вступили у боротьбу з 70-х років, стали германці (на Верхньому Дунаї), сармати (на Середньому Дунаї), гето-фракійці, сармати і готи (на Нижньому Дунаї). Як союзники придунайських племен виступали етноси з району Меотиди.

Війни 70-х рр. III ст. н. е. по суті стали продовженням величезних військових походів попереднього періоду. Отямившись до певної міри від невдач 267-270 років, перегрупувавши свої сили, варвари завдали могутнього удару по головних військово-господарських базах римлян і по їх політичному центру. Відновлення єдності Імперії, поєднання сили і поступок дали римлянам можливість відбити вторгнення через Дунай. Проте в ході боротьби римська армія та найважливіші провінції Імперії зазнали важких втрат. Варвари остаточно оволоділи Дакією й одержали плацдарм для нових наступальних війн. Боротьба племен Подунав'я уповільнювала відродження римської централізованої держави й зміцнювала становище зовнішніх противників Риму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Буданова В. П., Горский А. А., Ермолова И. Е. Великое переселение народов: этнополитические и социальные аспекты. – Москва: Наука, 1999. – 323 с.
2. Граков Б. Н. Пережитки матриархата у сарматов // ВДИ. – 1947. – № 3. – С.100-121.
3. Дмитрев А. Д. Народные движения в восточноримских провинциях в период дунайских войн (236-278 гг.) // Византийский временник. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956. – Т. VIII. – С.97-126.
4. Дмитрев А. Д. Падение Дакии // ВДИ. – 1949. – № 1. – С.76-85.
5. Колосовская Ю. К. К истории падения римского господства в Дакии // ВДИ. – 1955. – № 3. – С.63-84.
6. Колосовская Ю. К. Паннония в I-III веках н.э. – Москва: Наука, 1973. – 255 с.
7. Кругликова И. Т. Дакия в эпоху римской оккупации. – Москва: Изд-во АН СССР, 1955. – 168 с.
8. Кудрявцев О. В. Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории. – Москва: Изд-во АН СССР, 1957. – 411 с.
9. Мішко С. Нарис ранньої історії Русь-України. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1981. – 345 с.
10. Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н.э. – Москва: Изд-во АН СССР, 1954. – С.188-201.
11. Рикман Э. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. – Москва: Наука, 1975. – 275 с.
12. Шгаерман Е. М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи. – Москва: Изд-во АН СССР, 1957. – 512 с.
13. Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. / ред. В. Баран, Е. Максимов, А. Смиленко и др. – К. : Наукова думка, 1985. – 151 с.
14. Betz A. Aus osterreich romischer vergangenheit. – Wien : Heyne, 1990. – 324 S.
15. Dio Cassius. Historia Romana. – Lipsiae : Caroli Tauchnitii, 1829. – Vol. III. – Lib. L-LX. – 480 p.; 1864. – Vol. IV. – Lib. LXI-LXXX. – 363 p.; Dio Cassius Cocceianus. Dio's Roman history; with an english translation by Earnest Cary. – London; New York: William Heinemann, 1914-1927. – Vol. I-IX; Vol. V. – Books XLVI-L. – 544 p.; Дион Кассий Кокцеян. Римская история. Кн. LII; пер. с древнегреч. К. В. Маркова и А. В. Махлаюка, коммент. и общ. ред. А. В. Махлаюка // ВДИ. – 2008. – № 2. – С.218-235; № 3. – С.254-267.
16. Fitz J. A Military history of Pannonia from Marcomann wars to the death of Alexander Severus (180-233) // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1962. – Т. 14/1. – P.98-175.
17. Harmatta J. Studies in history and language of the Sarmatians // Acta Antiqua et Archaeologica. – Budapest, 1970. – Vol. 13. – P.41-55.
18. Iordanis. Romana et Getica; rec. Th.Mommsen. – Berolini: Apud Weidmannos, 1884. – LXXIV+200 p.; Иордан. О происхождении и деяниях гетов; вступ. статья, пер. и ком. Е. Ч. Скржинской // Getica. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 435 с.
19. Jobst W. Privinzhauptstadt Carnuntum – Wien: Libro, 1983. – 247 S.